

Twee pauselijke zegels en de vroege geschiedenis van het cisterciënzer vrouwenklooster Yesse te Haren

Het archeologisch bodemonderzoek dat sinds 2010 op het terrein van het voormalige vrouwenklooster Yesse te Haren plaatsvindt, heeft al verheugend veel informatie opgeleverd. Daarover is in dit *Jaarboek* al meermalen bericht.¹ Ditmaal komt de verrassende ontdekking van een tweetal eminente zegels aan bod. In het voorjaar van 2017 werd een loden zegel (Latijn: *bullā*) gevonden van paus Gregorius IX (1227-1241) en een jaar later een tweede van diens voorganger Honorius III (1216-1227). Het klooster Yesse werd in 1215-1216 gesticht en deze zegels voeren dus terug naar de eerste kwart eeuw van zijn bestaan. De brieven die met deze *bullae* waren bekrachtigd, zijn net als alle andere schriftelijke stukken van Yesse tot 1245 verloren gegaan. In deze bijdrage van een mediëvist en een archeoloog worden eerst de beide gevonden zegels nader bekeken. Vervolgens wordt nagegaan wat de inhoud kan zijn geweest van de pauselijke brieven waaraan deze *bullae* bevestigd waren. Bij het inventariseren van de mogelijkheden komt vanzelf het opnemingsproces van Yesse in de cisterciënzer orde in beeld.

Detectorvondsten

De eerste *bullā* kwam op 5 mei 2017 tevoorschijn toen de bouwvoor op de plaats waar een werkput voor archeologisch onderzoek zou worden gegraven, werd afgezocht met een metaaldetector. Dit zegel bevond zich op ongeveer 30 cm diepte in een laag met puinresten zoals mortel en kloostermopfragmenten.² Op 15 april 2018 ontdekte de gelukkige vinder, de tweede auteur van dit artikel, bij de voorbereiding van nieuw archeologisch veldwerk met de metaaldetector ook de tweede *bullā*, en wel op ongeveer 35 cm diepte op de grens tussen de bouwvoor en de met puin gevulde laag hieronder. Beide vondstlocaties zijn te situeren aan de oostkant van het voormalige kloostercomplex zoals dat op

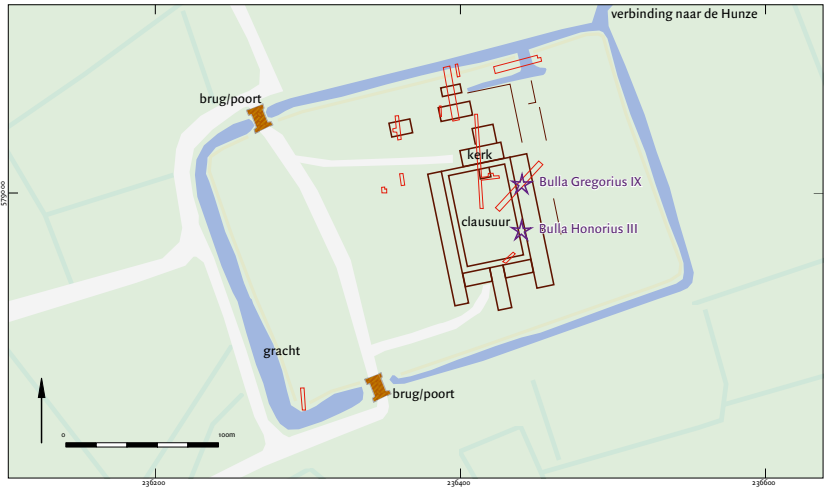

Boven de beide zijden van de bulla van Gregorius IX, gevonden te klooster Yesse, daaronder beide zijden van de bulla van Honorius III, gevonden op het terrein van Yesse. Foto's: Gert van Oortmerssen.

grond van eerder onderzoek kan worden gereconstrueerd. De eerste locatie bevindt zich ten oosten van de veronderstelde oostelijke pand- of kruisgang, op de plaats waar zich bij het gebruikelijke kloosterplan de kapittelzaal van de zusters zal hebben bevonden. De tweede locatie is ter plekke van deze oostelijke kruisgang zelf te situeren, zo'n 31 meter in zuidelijke richting. De laag met puinresten waarin de eerste *bullae* werd aangetroffen, wordt tien meter verderop in zuidwestelijke richting doorsneden door graven uit de jaren 1420-1450. Mogelijk noopte een catastrofe (brand, oorlogsgeweld) tot sloop van de oostelijke kruisgang in het eerste kwart van de 15^e eeuw, waarbij de *bullae* met kloosterpuin vermengd zouden kunnen zijn geraakt. Of de zegels zich inderdaad toen al in de grond hebben bevonden, moet echter een open vraag blijven.

Het eerstgevonden zegel is 4,3 cm hoog, 3,7 cm breed en 0,3 cm dik, en bestaat uit zeer zuiver lood, maar liefst 99,5 % zoals analyse met een röntgen fluorescentie spectrometer uitwees. Op de zegelzijde met het naamstempel leest men over drie regels gespreid in kapitalen GRE / GORIUS. / PP. VIII., met een afkortingsteken boven de letters PP. Deze afkorting moet als PAPA worden gelezen, en niet als *Pastor Pastorum* of *Pater Patriae* zoals men nogal eens aantreft. Op de voorzijde van het tweede zegel, dat 4,4 cm hoog, 4,0 breed

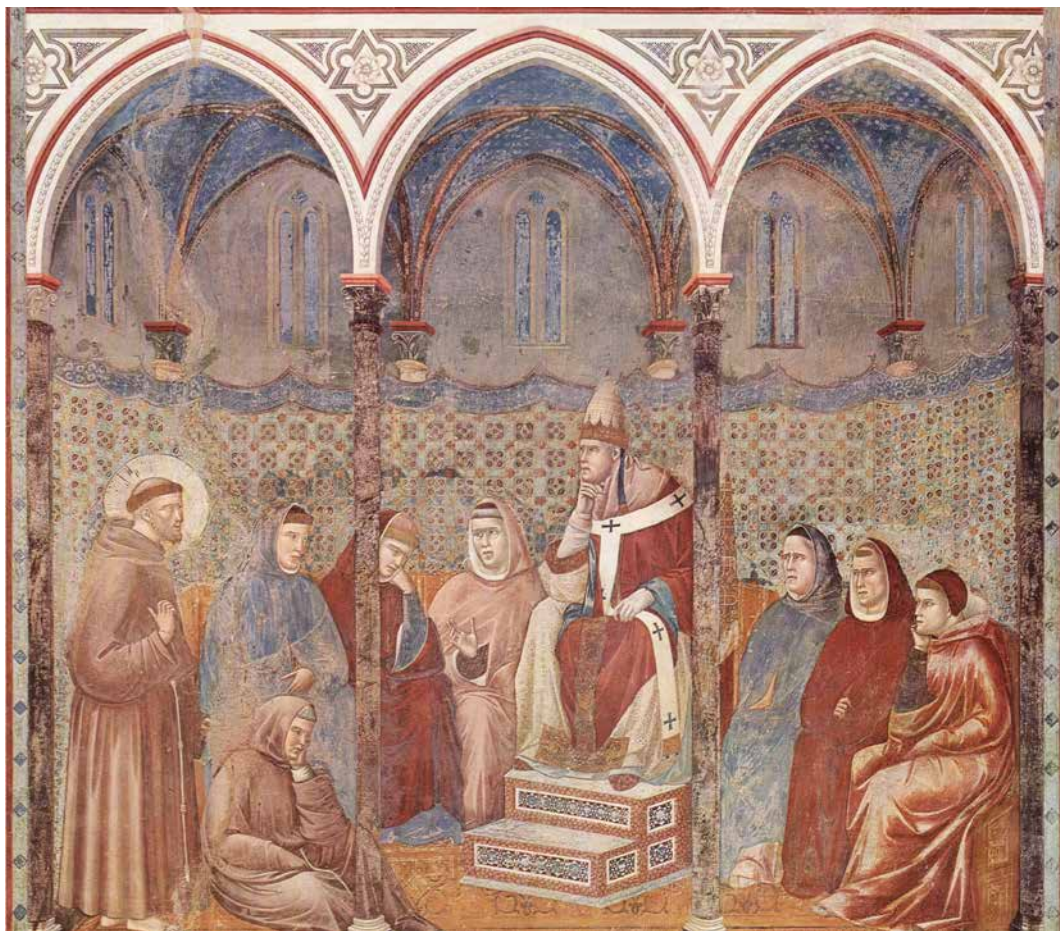
De vondstlocaties van de beide *bullae* (sterren) geprojecteerd op de indeling van de kloosterbebouwing te Yesse zoals die zich laat reconstrueren aan de hand van grondradar en proefsleuven (rode polygonen). Kaart: Stijn Arnoldussen (GIA, Groningen).

en 0,4 dik is maar nu flink verbogen, luidt het naamstempel HONO / RIUS. / PP. III. Daaromheen is op beide de gebruikelijke parelrand goed of minder goed zichtbaar.³

De keerzijden tonen een identieke voorstelling, die overigens op beide is afgesleten. Deze zijde met het apostelstempel, sinds 1099 gestandaardiseerd, toont links het hoofd van Paulus, gearceerd en met lange baard, en rechts dat van Petrus, gepuncteerd en met korte baard, en tussen hen in een rank kruis, dat op de *bull*a van Gregorius IX nauwelijks zichtbaar is. Zowel de hoofden als de gehele voorstelling worden door parelranden omgeven. De bovengeschreven letters SPA en SPE staan voor SANCTUS PAULUS APOSTOLUS en SANCTUS PETRUS EPISCOPUS. Er is geen spoor meer van de bundel draden, gewoonlijk van roodgele zijde, soms van hennep, waarmee deze uithangende zegels in de omgevouwen onderkant (*plica*) van het betreffende blad perkament waren bevestigd.

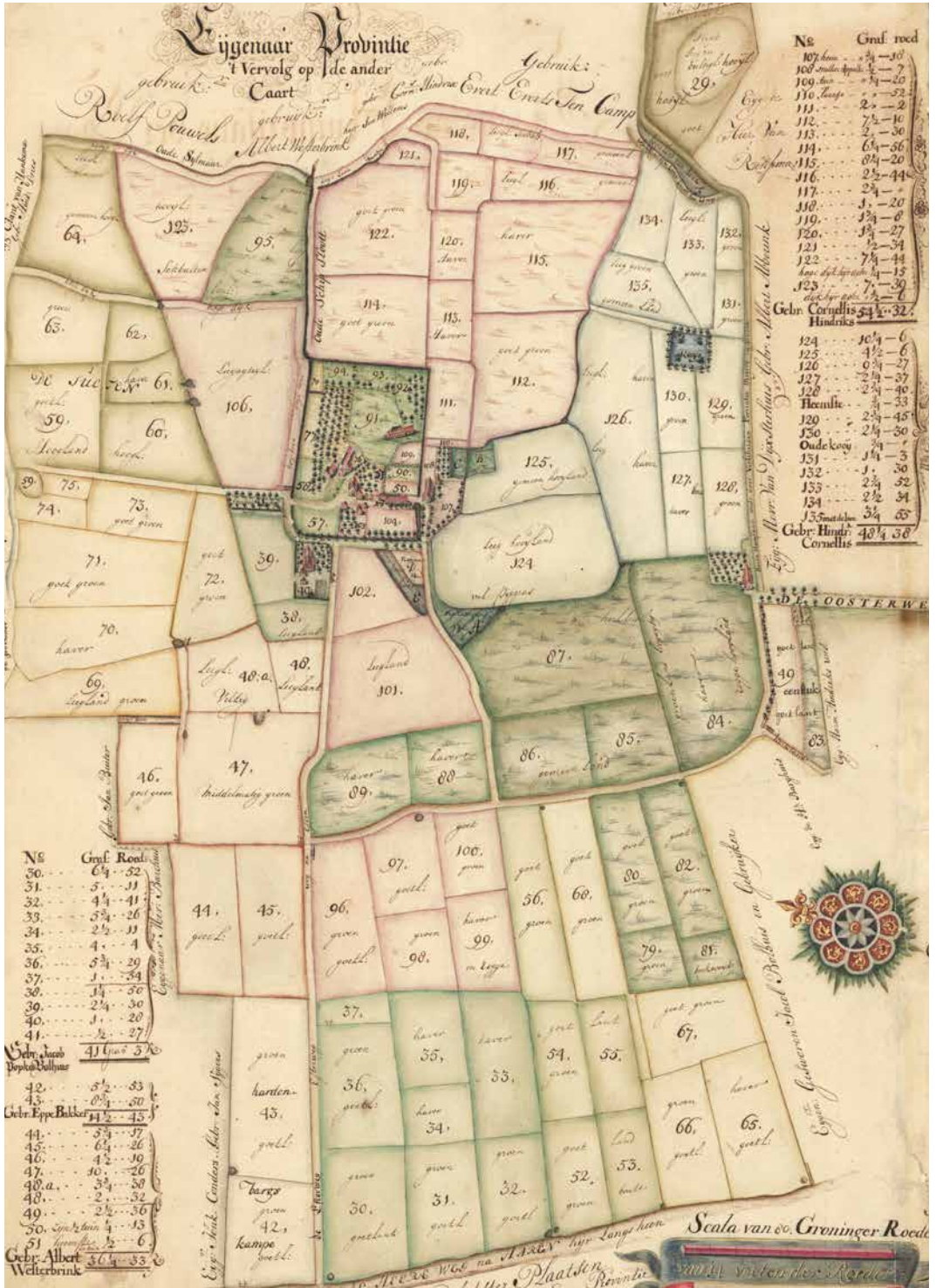
Zoals opgemerkt is de *bull*a van Honorius III verbogen. Mogelijk is die in de bouwvoor geraakt door een ploeg. Dat moet nog niet heel lang geleden gebeurd zijn, omdat de beschadiging van het patina, de oxidatielaag van het lood, van vrij recente datum lijkt. In de *bull*a van Gregorius IX trekken twee openingen de aandacht. Aan de onderkant is een inkeping te zien die mogelijk op een oorspronkelijke doorboring nabij de zegelrand wijst. In het bovenste gedeelte is de doorboring, aangebracht vanaf de apostelzijde, nog intact. Ze doen veronderstellen dat dit pauselijke zegel na zijn primair gebruik als bekrachtigingsmiddel een secundaire functie heeft gekregen en doorboord werd om het ergens aan te kunnen bevestigen. Gedacht kan worden aan een functie als amulet of talisman, bevestigd aan een snoer of opgespeld als broche. Deze vorm van secundair gebruik van *bullae* kwam in en buiten Nederland vaker voor. Zo werd in Kampen bij opgravingen op de plaats van het middeleeuwse Gertruidengasthuis een doorboord zegel van paus Innocentius VI (1352-1362) aangetroffen. Buiten Nederland werd ook al een op gelijke wijze bewerkt zegel

van paus Gregorius IX gevonden, dat waarschijnlijk aan een benedictijner monnik van St. Maximin te Trier in het graf was meegegeven.⁴

In Nederland zijn tot nu toe meer dan veertig detectorvondsten van *bullae* uit de periode van de 11e tot de 16e eeuw gesignaleerd, waarvan ruim de helft goed gedocumenteerd is.⁵ In privécollecties van detectorhobbyisten zullen nog veel meer exemplaren schuilgaan. Of er al een zegel van Honorius III is gevonden, is niet bekend. Een *bulla* van Gregorius IX is in 2008 aangetroffen op het terrein van het voormalige norbertinessenklooster Lidlum in Friesland. Losse zegels van beide pausen zijn in het bezit van Museum Catharijneconvent te Utrecht, een van Honorius III en twee van Gregorius IX.⁶ Veel talrijker zijn de *bullae* van Honorius III en Gregorius IX die in Nederlandse archieven zijn overgeleverd, minimaal vijf van de eerste en negen van de tweede zoals een niet uitputtende rondgang leerde. Deze zijn nog aan de desbetreffende brieven bevestigd, de meeste met de oorspronkelijke streng van rode en gele of enkel gele zijde, soms van hennep, en verkeren – zoals te verwachten viel – globaal in aanzienlijk betere conditie dan de exemplaren die in Lidlum en Yesse uit de

Giotto di Bondone,
St. Francisus houdt
een preek voor paus
Honorius III. Fresco in de
bovenste kerk van Sint
Franciscus, Assisi, Italië,
ca. 1298. Wikimedia
commons.

grond kwamen. De oorkonden die zij bekrachtigden, waren alle bestemd voor kerkelijke instanties. Honorius III schreef aan bisschop Otto II van Utrecht, het benedictinessenklooster Rijnsburg en de Ridderlijke Duitse Orde, Gregorius IX eveneens aan Rijnsburg, verder aan de vrouwenkloosters Mariënhorst of Ter Hunnepe (cisterciënzerinnen) en Zennewijnen (norbertinessen), het Utrechtse kapittel van Oudmunster, de commanderij van Sint-Jan te Arnhem en de orde van de dominicanen.⁷ Alle negen bezegelde brieven van Gregorius IX dateren uit 1228-1234, dus uit de eerste helft van zijn pontificaat, wat geen toeval is. Uit diens eerste zeven jaren zijn blijkens de geraadpleegde archieven en oorkondenboeken een kleine dertig brieven speciaal aan instanties in huidig Nederlands gebied bekend, uit de laatste zeven slechts enkele. De kans is dus groot dat zijn verloren brief voor Yesse eveneens uit de jaren 1228-1234 dateerde. Voor die van Honorius III is een nadere chronologische precisering niet te geven.

Pauselijk grootprivilege

Wat kan de inhoud zijn geweest van de ons niet overgeleverde brieven voor Yesse die met de *bullae* waren bekrachtigd? Voor één van beide kan daarover weinig twijfel bestaan. In de tweede bewaard gebleven oorkonde van Yesse, uit 1249, wordt namelijk gerefereerd – het is nog niet opgemerkt – aan een pauselijk privilege waarmee de status van Yesse als klooster van de cisterciënzer orde werd bezegeld. Dat was de afsluiting van een lang proces van opneming of incorporatie in deze orde, die toen door vele religieuze vrouwengroepen werd begeerd.

In de oudste bron waarin Yesse wordt vermeld, de *Dialogus miraculorum* (Dialoog over wonderen) van de Rijnlandse cisterciënzer Caesarius van Heisterbach, noemt de auteur Yesse, dat hij in 1218 en 1220 zelf bezocht, al meteen een zusterklooster van de cisterciënzer orde.⁸ De groep vrouwen die rond 1215 bij Haren een kloostergemeenschap onder leiding van een priorin was begonnen, had dus voor de cisterciënzer leefregels en gebruiken gekozen. Wilde hun communiteit ook in de prestigieuze orde van Cîteaux worden opgenomen, dan moest een verzoek worden ingediend bij het Generaal Kapittel, wetgever en bestuursorgaan van de orde, bij voorkeur door een prominent persoon in kerk of wereld. Indien zo'n verzoek in behandeling werd genomen, gaf het kapittel aan twee abten de opdracht ter plaatse de geschiktheid van de locatie en de financiële basis te beoordelen en daarover schriftelijk te rapporteren. Over zo'n verzoek voor Yesse en een opdracht tot inspectie zwijgen de kapittelbesluiten, maar dat is voor veel kloosters het geval. Mogelijk heeft bisschop Otto II van Utrecht, die het klooster naar verluidt in 1216 institueerde, ook een incorporatieverzoek ingediend nog voordat hij in de zomer van 1217 voor bijna anderhalf jaar op kruistocht ging.⁹ Het vereiste onderzoek door twee abten kan gecombineerd zijn met het in de besluiten wél vermelde onderzoek in 1216-1218 van de Oostfriese benedictijner abdij Meerhusen die eveneens om opneming in de cisterciënzer orde had verzocht. Tweemaal werd dit klooster geïnspecteerd, en beide keren behoorde abt Henricus van Heisterbach tot het aangewezen duo.¹⁰ Toen Caesarius eind 1218 te Yesse verbleef, kan abt Henricus, die hij moest ver-

Op voorgaande pagina:
de kaart van Henricus
Teijsinga uit 1732
(gedeelte) met het voor-
malige kloostercomplex
temidden van onre-
gelmatig-blokvormige
(oudere) percelen, die
weer omgeven zijn door
regelmatig-blokvormige
(jongere) percelen.
Collectie RHC Groninger
Archieven 817-1047/6.

Vliegerfoto met op de voorgrond een hoek van het voormalige kloostercomplex Yesse, herkenbaar aan het grachtverloop. Aan de horizon de stadsrand van Groningen, naar het noordwesten gezien. Foto: Henk Breedland, Provincie Groningen (2010).

gezellen, ook met de inspectie van Yesse belast zijn geweest. Ten tijde van hun tweede bezoek in 1220 kan de incorporatie al een feit zijn geweest. Hoe dan ook zal deze inlijving niet later dan 1220-1225 hebben plaatsgevonden, waarbij het klooster tot abdij en de priorin tot abdis promoveerden. Dat dit laatste pas in 1249 zou zijn geschied zoals men vaak leest, berust slechts op het gegeven dat de abdis voor het eerst in een oorkonde uit dat jaar voorkomt.¹¹ Bij deze incorporatie in de orde van Cîteaux werd Yesse ondergebracht in de filiatie of kloosterfamilie van de vermaarde abdij Clairvaux in Bourgondië, waartoe alle toenmalige cisterciënzer kloosters in het hoge Noorden behoorden.

Nog één stap resteerde. Als sluitstuk van de incorporatie viel van de paus een privilege te verkrijgen waarin Yesse als klooster van de cisterciënzer orde met alle bijbehorende rechten erkend en in bescherming werd genomen. Dit *privilegium cisterciense*, voorhanden in licht verschillende versies voor mannen- en vrouwenkloosters, kon beginnen met een opsomming van de goederen en rechten die het klooster tot dan toe had verkregen, en eindigde traditioneel met het eigenhandig onderschrift van de paus en van een aantal kardinalen. Mede door dit laatste (deze geestelijken moesten voor hun medewerking worden betaald) was dit plechtige privilege kostbaar, en moest soms voor het benodigde kapitaal worden gespaard.¹² Tussen de incorporatie van een klooster en de verwerving van dit zogenoemde grootprivilege van de orde verliepen vaak jaren, zoals ook bij de drie cisterciënzerinnenkloosters in het huidige Nederland waarvan dit privilege bewaard is gebleven. De Munsterabdij in Roermond, de rijk gedoteerde schepping van gravin-weduwe Richardis van Gelre († 1232) die zelf priorin en vervolgens abdis werd, verkreeg het privilege relatief snel, zo'n drie jaar na de incorporatie. De kloosters Loosduinen en Mariënhorst (Ter

Hunnepe) deden daar respectievelijk zeventien en vijftig jaar over.¹³ Ook al is het ons niet overgeleverd, toch moet ook Yesse dit privilege hebben verworven naar uit de al genoemde oorkonde uit 1249 valt op te maken.¹⁴

In deze oorkonde, slechts overgeleverd in een afschrift met gebreken, berichten de Groninger prefecten Egbert III en Egbert IV over een geschil tussen de abdis en het convent van Yesse aan de ene kant en de inwoners van Kropswolde aan de andere. De onenigheid betrof allereerst de afdracht van de voor de kerk bestemde tienden in Kropswolde, bij het huidige Zuidlaardermeer. Op kosten van Yesse waren daar drie stroken moerasgrond in cultuur gebracht. De inwoners van Kropswolde verlangden dat Yesse voor deze nieuw ontgonnen gronden de tiend van de opbrengsten zou afdragen aan de kerk. Drie advocaten of voogden van Yesse voerden echter onder ede aan dat de abdis en het convent voor deze op hun eigen kosten ontgonnen stroken land geen tienden behoeften te betalen 'zoals door de apostolische stoel aan hen is vergund'.¹⁵ Blijkbaar beriepen zij zich op de clauseule *Sane novalium* van het *privilegium cisterciense* in de versie voor vrouwenkloosters. Daarin werd namelijk bepaald dat de cisterciënzer zusters aan wie dit privilege werd verleend, geen tienden verschuldigd waren over de nieuwe gronden (*novalles*) die zij op hun eigen kosten lieten bewerken.¹⁶ Tevens blijkt dat dit privilege al langere tijd in het bezit was van Yesse. De advocaten wezen er namelijk op dat de zusters reeds in deze vrijstelling bevestigd waren door de overleden vader van de twee prefecten, eveneens Egbert geheten. De hier bedoelde Egbert II was kennelijk al prefect van Groningen ten tijde van de stichting van Yesse en overleed tussen 1235 en 1241.¹⁷ Dus kan het privilege Yesse zowel door Honorius III (†1227) als door Gregorius IX (†1241) zijn verleend, in het laatste geval vermoedelijk in de jaren 1228-1234 waaruit vrijwel al Gregorius' brieven aan instanties in onze streken dateren.

Veilig kan worden verondersteld dat een van de twee recent gevonden *bullae* dit pauselijk grootprivilege van de cisterciënzer orde voor Yesse heeft gesierd. Dat is een niet alledaagse bevinding bij dit soort vondsten. Het is maar zelden mogelijk om bij bodemonderzoek aan de dag gekomen zegels met enige kans op juistheid in verband te brengen met de documenten die zij ooit hebben bekrachtigd.

Beschermingsbrief?

Naar de aard van het andere stuk valt alleen te gissen. Behalve het grootprivilege konden de nieuwe cisterciënzerinnenkloosters in Rome ook andere, minder kostbare brieven verkrijgen. De vermogende Munsterabdij in Roermond, waarvan de kloosterkerk direct in steen werd opgetrokken, verwierf in de jaren 1220-1234 zelfs nog negen andere brieven van Honorius III en Gregorius IX, wat uitzonderlijk was. Mariënhorst (Ter Hunnepe) verkreeg twee brieven van paus Gregorius IX en een van Alexander IV (1254-1261) voordat deze laatste de zusters van Mariënhorst ook het grootprivilege verleende.¹⁸ Alleen de abdij van Loosduinen ontving voor zover bekend uitsluitend het grootprivilege. In het merendeel van de bedoelde brieven werd het betreffende klooster opgenomen

in de pauselijke bescherming, waarmee aansluitend een bevestiging van nader omschreven goederen en rechten kon zijn verbonden. De Munsterabdij verkreeg in het bijzonder het recht inkomsten uit bepaalde kerken te genieten en de stichters van het klooster en anderen in haar abdij te begraven, zaken die in de cisterciënzer orde verboden waren. In andere brieven beval de paus hooggeplaatste geestelijken de zusters bescherming te bieden tegen degenen die hun bezittingen aantastten. Eveneens aan beide kloosters verleende de paus een aflaat voor de gelovigen die hun kloosterkerk op de geboortedag van de Maagd Maria (8 september) bezochten. De zusters van de Munsterabdij verwierven ten slotte nog een privilege waarin hun werd toegestaan met gesloten deuren en zonder klokgelui stille missen te lezen wanneer een plaatselijk interdict van kracht was, welk recht hun overigens al elf jaar eerder in het grootprivilege was verleend. Sommige van deze privileges lijken voor Yesse minder opportuun. De zusters bezaten geen inkomsten uit kerken, en een begrafenissen in hun kloosterkapel was zeker niet van toepassing indien die pas na 1250 in steen werd opgetrokken.¹⁹ Dat geldt ook voor een bijzondere aflaat voor offervaardige kerkbezoekers, waarmee veelal beoogd werd de geldverslindende bouw van een kloosterkerk te helpen financieren. Het meest lijkt toch wel een pauselijke beschermingsbrief in aanmerking te komen, zoals vele kloosters van allerlei orden die toen in Rome verwierven, al of niet met een concrete toespitsing. Men zou zich kunnen voorstellen dat een eerste beschermingsbrief werd verkregen van Honorius III en het grootprivilege van Gregorius IX. Hoe dan ook zijn voor de bestemming van het andere in Yesse gevonden pauselijke zegel verschillende epistolaire mogelijkheden denkbaar, wat uiteraard ook geldt voor eventuele nieuwe vondsten.

Noten

- 1 Bijv. Henny Groenendijk en Bernhard Thiemann, 'De biotoop van klooster Yesse in Haren. Structuur- en architectuuraspecten van een kloosterterrein', *Historisch Jaarboek Groningen*, 2016, 8-29.
- 2 Meer over deze vondst: Stijn Arnoldussen, 'In oerkunde der waarheit. De Yesser bulla van paus Gregorius IX' in: A. Nieuwhof, E. Knol en J. Schokker (red.), *Fragmente uit de rijke wereld van de archeologie, Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 99 (Groningen 2018) 199-204.
- 3 Over de 'Bleibulle': Thomas Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, 2^e herzdruk (Stuttgart 2000) 54-56. De afkorting PP. als twee woorden opgelost o.a. door: Michiel H. Bartels, 'Papal Bullae; a message from above? Interpretations of the papal lead seal (11th-16th c.) in archaeological contexts in and around the Netherlands' in: Chr. Rinne e.a. (red.), *Vom Bodenfund zum Buch, Archäologie durch die Zeiten* (Bonn 2017) 315-334, aldaar 317.
- 4 Bartels, 'Papal Bullae', 328-331 (secundaire functie), 320 (Kampen), 330 (Trier).
- 5 Ongeveer veertig: Bartels, 'Papal Bullae', 316. Behalve de twee van Yesse zijn daaraan inmiddels ook vondsten te Groenekan en Rotterdam toe te voegen (vriendelijke mededeling van de auteur).
- 6 Bartels, 'Papal Bullae', 321. Museum Catharijneconvent, Utrecht, objectnr. ABM m1955i; BMH p302.
- 7 Korthedshalve wordt zo mogelijk verwezen naar edities. S. Muller Fz. e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln., 1920-1959), deel II, nr. 777 (Oudmunster, 1228 januari 29), 779 (Oudmunster, 1228 juni 13?), 782 (Ter Hunnepe, 1228 juli 1), 843 (Ter Hunnepe, 1232 september 24). A.C.F. Koch e.a. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (5 dln., 1970-2005), deel I, nr. 376 (Rijnsburg, 1217 april 26); deel II, nr. 433 (bisschop Otto II, 1223 juli 6), 516 (Rijnsburg, 1231 juli 1), 713. E.J. Harenberg e.a. (ed.), *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen 1148-1326*, deel I: *Klooster Zennewijnen* ('s-Gravenhage 1980), nr. 1232.II.02; nr. 1234.06.22. J.J. de Geer van Oudegein (ed.), *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balie van Utrecht* (Utrecht 1971), nrs. 26 (1221 februari 5), 34 (1223 januari 13), 46 (1225 mei 31). Gelders Archief, Toegang (Tg.) 0306 (archief Commandierij van Sint-Jan te Arnhem) inv.nr. 2 (1234 januari 3). Regionaal Historisch Centrum Limburg, Tg. 14.D004 (archief Kloosterrade) inv.nr. 2067 (1228 februari 11).
- 8 Zie Jaap van Moolenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (Hilversum 1999) 80-82, 109-115 (bezoek 1218); 116-122 (bezoek 1220).

- 9 1216: Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden 1616) 128. Otto II op kruistocht: zie Jaap van Moelenbroek, *Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. Acht eeuwen geschiedenis en fantasie in woord en beeld* (Hilversum 2016) 46, 50, 94.
- 10 J.M. Canivez (ed.), *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, deel I (Leuven 1933) 463 (1216:65), 476 (1217:45), 513 (1219:52).
- 11 Steeds herhaald sinds Michael Schoengen (ed.), *Monasticon Batavum*, deel III (Amsterdam 1942) 56.
- 12 Het formulier, de cisterciënzer variant van het privilege *Religiosam vitam eligentibus*: zie Michael Tangl (ed.), *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500* (Innsbruck 1894) 229-232. Torenhoge kosten: Jane E. Sayers, *Papal government and England during the pontificate of Honorius III (1216-1227)* (Cambridge 1984) 121-122.
- 13 Jaap van Moelenbroek, 'De stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland* 27 (1985) 169-214, aldaar 205-206, 207-209.
- 14 P.J. Blok e.a. (ed.), *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, deel I (Groningen 1896) nr. 112 (1249 oktober 18). De aard van dit geschil blijft onopgelost in de gedegen analyse van Jan van den Broek, *Een rondje Zuidlaardermeer. Aantekeningen bij de 'Drentse oorlog' (1227-1232) en de grens tussen Groningen en Drenthe* (Groningen 2017; <http://www.vanlauwerstoteerns.nl>, 2 maart 2018) 43-48.
- 15 'quod tres were, quas propriis sumptibus de palude coluerunt, sicut a sede apostolica eis indultum et sicut pie memorie Echertus, pater noster, eis recognovit'. Volgens de uitgevers is deze bedorven zin zonder vondst van het origineel moeilijk te verklaren. Dat verandert indien men tussen 'coluerunt' en 'sicut' de woorden 'liber sunt ab omni exactione decimarum' leest, die ook in het vervolg voorkomen.
- 16 'Sane novalium vestrorum, que propriis sumptibus colitis (...), nullus a vobis decimas exigere vel extorquere presumat'. Zie Tangl, *Kanzleiordnungen*, 230, welke formuliertekst inmiddels was aangepast (zie aldaar 229, opschrift), ook voor vrouwenkloosters (arbeid 'propriis manibus' was voor haar niet van toepassing). Zie bijv. de tekst voor Ter Hunnepe uit 1257 (noot 18).
- 17 Zie J.W. Schaap, 'De burggraven van Groningen', *De Nederlandsche Leeuw* 96 (1979) 71-104, aldaar 78, 82.
- 18 De brieven voor de Munsterabdij: zie Harenberg, *Oorkondenboek*, deel II, nrs. 1220.12.10, 1221.02.09, 1221.04.02, 1222.10.31, 1223.01.23, 1223.01.28 (grootprivilege), 1228.06.30, 1232.09.24, 1234.02.12 en 1234.02.15. Die voor Ter Hunnepe: zie Muller, *Oorkondenboek*, deel II, nrs. 782 (1228 juli 1), 843 (1232 september 4); deel III, nrs. 1398 (1257 maart 14) en 1425 (1257 november 20, grootprivilege).
- 19 Steenbouwfase na 1250: Groenendijk en Thiemann, 'De biotoop van klooster Yesse', 14. In 1218 was de kloosterkerk van hout, aldus Caesarius van Heisterbach (zie noot 8).

Historisch Jaarboek Groningen 2018

